

Halotti beszéd Litván György temetésén*

Jöttünk, utolsó utadra kíséрни Téged, Gyurikám. Gyurikám, mondom a tisztelők, barátok, kollegák nevében, mert Te fiatalnak, idősnek a „Litvángyuri” voltál. Tisztelettel és szeretettel kimondva. A megszólításban benne volt az a közelednikészség, amit az emberekből a beszélgetés második percében előhívott nyitottságod, az őszinteséged. Mindenki iránt. És mielőtt utolsó utadra kísérünk itt Óbudán, kívánságodra olyannyira tisztelt barátaid, Bibó István és Vásárhelyi Miklós közelében, búcsúzunk Tőled. Barátaid a politikában, barátaid a munka világában, a magánéletben, hétköznapokban. Engem ért a tisztesség, Feleséged kérése, hogy a történésztársak, szakmai barátok nevében szóljak. A lassan hozzád öregeđő – erre Te figyelmeztettél, amikor a 70. születésnapodon köszöntöttelek – fiatalabb kollegát, barátot.

Igen, kezdtem már életműved historiográfiai rendbe szedését, a 70. születésnapodon. Fel is készültem, különösen közös témáinkat, a századelő gondolkodás- és társadalomtörténetét érintő munkáidat véve számba. Felelevenítve ízes vitáinkat, amelyek közben kéziratári jelzeteket, bibliográfiai hivatkozásokat jegyezgettünk a magunk kis papírkájára. Kezdtém akkor az életmű-méltatást. Te a megszövel a kezekben felneveltél, s kérteđ: ne kezdjem túl korán. Mert még a Jászi-könyv hátra van és egyébként is túl fiatal vagy. Röstelkedtem. Egy „Isteneink éltesse nek” mondattal abbahagytam a túl korai számvetést. Azután 2003-ban elkészült a Jászi-könyv – az utóbbi évtized egyik legjelentősebb történeti monográfiája – benne a litváni eszmevilág kiteljesedett megfogalmazása: 20. századi progresszióról, politikai-szellemi baloldalról, a történelem és a politikai cselekvés nemzeti látószögéről, konzervativizmusról. És mindenekeelőtt – számomra legalábbis erről szól a Jászi-monográfia – a közéletben aktív, ha kell politizáló értelmiségi magatartásról. Valóban, ezt a könyvet meg kellett írnod, mondtam Neked, rá néhány napra, hogy a meleg dedikációval szobámban átnyújtottad. Vannak könyvek, mondtam Neked, amelyeket meg kell írunk, mert azok nemcsak hőseinkről, de magunkról is szólnak. Te derűs, litvános mosollyal fogadtad a baráti elismerést, és fejet hajtásomat a teljesítmény és az eszményvilág eléőt, ami Jászidat, példaképedet és Téged is eltöltött. 2003-at írtunk. Te már beteg

---

* Elhangzott 2006. nov. 30-án az Óbudai Temetőben. (A szerk.)

voltál, de reménykedtünk. Hiszen szívós, erős voltál, dolgoztál. Idéztem szeretett öreg barátomat, Vásárhelyi Miklóst, neked régi harcostársadat: a Litván Gyuri olyan erős, hogy nincs benne félelem, olyan szívós, hogy minden életprogramot véghezvisz, és olyan okosan él, hogy százig fog élni. Mentél kifelé, hajlottan, megöleltük egymás vállát, és elhúztam a számat, Te meg azt mondtad: „Majd meglátjuk. Mindenesetre dolgozom”. Te is tudtad, én is tudtam, barátaink mindnyájan tudták: a fene egye meg, nem lesz ebből „száz”, ahogy Vásárhelyi jósolta.

A Jászi-könyv megjelent angolul is és Te dolgoztál, az utolsó napokig, az utolsó órákig. Már az idén nyáron, a Nékosz-konferencia előadására bátortalanul kértelek meg, és kissé összeszorult a torkom, amikor a szünetben az előadásod megkezdése előtt Évával és Pók Attilával felsegítettünk a dobogóra. Csak annyit mondtál: minden rendben. És elmondtad az előadást, hűen korosztályod közügyek iránti szenvedélyes elhivatottságával, amit az én „szolgáló-robotoló” korosztályom mindig oly erősen csodált. És beszéltél a Rád jellemző elemző okossággal. Aztán jött ’56 ötvenedik évfordulója. Még az év elején beszéltünk róla. Jónak tartottad javaslatomat, hogy minden intézménynek – legyen vezetése konzervatív vagy liberális, szocialista szellemű vagy legyen fővárosi, vidéki vagy kutatóintézet, tanszék – nyíljék alkalma elmondani a „maga ’56”-ját. Hiszen nem ez ’56 öröksége ma? Kibeszélni magunkból, amit adminisztratív, rendszerbéli korlátok és az egymástól való félelem miatt nem tudtunk Ti, a ti akkor már felnőtt generációtok, azután az 1960–1980-as években mi, az akkori fiatal generáció. És aztán az 1990-es években derült ki, hogy a kibeszélésnek nemcsak adminisztratív, hanem magatartásbéli akadályai is lehetnek. Hiszen a többpárti pártfegyelmek félő, hogy erősebbek, mint az egypárt fegyelme volt, erősebb az ellenségkeresés, mint annak idején volt. Félő: lassan már nem is beszélnek egymással a szellemi-politikai szekérvárak lakói és félő: kezdik ismét a politikusok megmondani, mit várnak el a történéstől. Ha így megy tovább, elmondhatjuk: Magyarországon demokrácia van demokraták nélkül. Vagy legalábbis demokraták kisebbségével. Az ’56-os konferenciáról beszélve, kérted: a megtorlásról feltétlenül legyen előadás. Én meg kértelek: vállald el, ha lehet ’56 szerepének megvilágítását a rendszerváltásban. Elvállaltad, sőt – már zavaró szerénységgel – köszönted. Morogtál valamit arról, hogy ezt Vásárhelyinek kellene elmondani, felelevenítetted 1989 májusát, amikor hármásban, Vásárhelyi, Te meg én – én mint friss kormánytag – tárgyaltunk Nagy Imre újratemetésének rendezéséről, a kormány lehetséges szerepéről, s hogy Németh Miklós tudtával már tárgyaltam Nagy Imre rokonságával, lányával, Nagy Erzsébettel és férjével, Vészi Jánossal. És kérdeztem: hogyan látod ma, 2006 tavaszán akkori kérdésemre a választ: ha lehetett – mint Te voltál – tehetős polgári sarj hithű kommunista, majd nagyimrista reformkommunista, majd liberális pártalapító, vajon lehetnek-e a fiatalon nagyimrista, majd Kádárt-elfogadó MSZMP-tagok netán rendszerváltók? Te is emlékeztél, úgy látszott, én is emlékeztem, hogy mit mondott Miklós ’89-ben: igen, ha bizonyítanak a jelenben és képesek önkritikusan nézni a maguk múltját. Amihez Te hozzátetted, kezedet felemelve: és ha őszinték! És most is ezt ismételted, 2006 tavaszán. „Ha őszinték.” Hát igen, ha valakinek volt, hát

Neked volt alapozottságod erkölcsi normákat számon kérni. Már '89-ben, azután 2006-ban is. Hiszen közmondásos volt: generációból Te és Hanák Péter voltatok azok a kevesek, akik mertétek a generációs önkritikát nemcsak belülről megélni, hanem hangosan kimondani azért, amit generációtokból sokan a prole-tárdiktatúra kiépítéséért tettek, és amit megbántatok. Leírva tanulmányban a korábbi téveszmék kritikáját, sőt – ahogy Hanák tette – megkövetni embereket, kollégákat, akik netán sérültek a korábbi rendszertől. És tettetek is, mindenekelőtt Te. Mert vannak dolgok, amelyekről nem is elsősorban beszélni kell, hanem amit meg kell tenni. Fiatalon, kockáztatva a tanári állást '56 tavaszán merted kimondani, hogy a magyar nép nem bízik többé a Vezérben. Majd a forradalom bukása után is makacsul tettél a magad reformkommunista, majd radikális szabadság-elveidért, amit lehetett.

Megélted a forradalom ötvenedik évfordulóját, 2006-ot. Az akadémiai bizottság szakmai konferenciájára megírtad a szöveget és a hű barát, a konferencia elnöke, Kende Péter olvasta azt fel. A szöveg olvasása közben, a végén elcsuklott a hangja, megtört hangon, keresve a szavakat mondott valamit arról – már csak félig a mikrofonba beszélve –: ezek voltak valószínűleg Litván György utolsó kézírásos oldalai. Mert már nincs több ereje. S talán van még néhány napja. Hidd el, a teremben mindenki lehajtotta a fejét, hogy a másik ne lássa arcának összerándulását. Az együttérzéstől, a szerző személye iránti elhivatottságtól, az ügy- és szakmaszeretethez kijáró megrendüléstől. És amit szintén nem láthattál, talán már elmondani sem tudták Neked: milyen csodálatot váltott ki a kollégákból, amikor rá egy hétre, az újabb konferencián, egész más témában készítettél előadást. De már csak arra volt erőd, hogy szövegrészeket állíts össze a betegágyon, s azt Éva, a jóban-rosszban kitartó feleség, szerkesztette egybe ott előttünk, a hallgatóság előtt előadássá. A halál tud keserves lenni, ha ilyen betegséggel jár együtt, de az ember mégiscsak legyőzheti a halált, ha olyan erős és okos, mint Te voltál, és nem hagyja kizökkenteni életfelfogásából. A halál csak lerövidítheti az életet.

Hogy mire gondolhattál az utolsó napokban, órákban? Hogy örültél-e a teljesnek mondható szakmai életpályának? Hogy elégedett voltál-e, mivel életed szakmai és közéleti értelme a Te közreműködéssel beteljesedett? Hogy mit gondoltál a forradalomhoz nem méltó ünnepet-zavargásokról, azok okairól? Nem tudom. És most már nem is tudjuk megbeszélni, ahogy harminc éven át oly sok mindent megbeszéltünk. Pontosabban megbeszéltél, nemcsak velem, de mindenkivel, aki hozzád fordult kérdéssel, ötlettel.

Mert, most hogy nem vagy többé közöttünk, kezdődik a közbeszéd Rólad. Hívom a közös óbudai barátot, Tiszavölgyi Pistát, aki börtönből szabadulásod után 1964–1970 között az Árpád-gimnáziumban volt igazgatóhelyettesed, majd igazgatód. Mondja, hogy már jelentkeztek volt diákjaid, akiknek most volt a 38. érettségi évfordulójuk, s ha nem tudtál betegség miatt megjelenni, hát jönnek most ők a temetésre. Idézik, volt diákjaid, telefonálva, a legendisztikus iskolakönyvtáros és történelemtanár világos okfejtéseit, nyitottságát, és derűs élet-szemléletét. Aki minden diáknak, tanárkollégának szakirodalmat keresett, el-

búvólve diák- és tanárkörnyezetét memóriájával, klasszikus és általános műveltségével. Ők mondták, amit mi évtizedekig kollégáid csak éreztünk, de meg nem fogalmaztunk: jó volt Veled beszélgetni. Legendák terjednek itt rólad, Óbudán, és ahogy látom, igaz történetek. Arról, hogy Lupa-szigeti nyári házadból gyakran jártál be a suliba kajakkal. (Igaz, mert az egyik teniszmeccsünk után nekem is megmutattad a Tímár utcai kikötőt, ahol a kajakot tartottad.) Arról, hogy soha nem panaszkodtál, pedig mindenki tudta, hogy büntetésből vagy odahelyezve és milyen nagy ribilliót váltott ki, amikor négy év után először, 1968-ban jutalmat szavazott meg a tanári testület és a szegény igazgató, aki egyébként ezt támogatta, nem mert elmenni az átadó-ünnepségre, így azután Tiszás – ahogy Ti hívtátok az igazgatóhelyettes barátunkat – adta azt át, a közönség nagy üdvölgzése közepette. (Ez sem legenda, csak igaz történet, hiszen így mesélte el nekem, a fiatalabb barátnak Vészi János is, aki szintén Veled volt ott számúzva. És hogy állítólag mindenki tudta, segítitek a még börtönben maradt barátok, ismerősök hozzátartozóit.)

Búcsúzóom Tőled, természetesen nemcsak, mint barát, aki oly szívesen fordult hozzád, hanem úgy is, mint intézeti munkatárs.

Mindenki szívszorító örömmel hallgatta nyáron utolsó intézeti megszólalásodat. Ünnepeztük Széchenyi-díjadat, a Neked szóló közszeretet megtelítette az intézeti tanácstermet. Hiába esett nehezedre az állás, görnyedten, de állva hallgattad köszöntésemet, és állva válaszoltál. Nem fogadtad el a széket. Mindenkinek köszönetet mondtál s búcsúzásod utolsó mondata: „1970 óta, idekerülésem óta mindig is az Intézetet tekintettem második otthonomnak”. Miután elmentél, mi néhányan, volt fiatalok összeverődünk, teát főztünk és felelevenítettük az elmúlt harminc év műhelyhangulatát, és azokat témákat, amelyek a Te munkásságodhoz kötődtek és azt a szellemet a „VSZ” – a Varsói Szerződés rövidítésének kifordításával, Vélemény Szabadság – intézményének szellemét, amelyet intézetünk máig is igyekszik megőrizni, és amely szellemnek Te mintegy intézményes alapegysége lettél. A folyóson arrébb két lyukkal volt a Te szobád, átellenben Hanák Péter és a folyóson még a politikailag túrt jó szakemberek, közöttük a második világháború után meghurcolt kiváló demokraták, mint Benda, vagy a régi divatú, de helyét az új világban is megtaláló Paulinyi, egy szinttel lejjebb Kosáry. Ránki cikázott a folyóson, mögötte Ormos, majd Nagy Zsuzsa az egymást követő intézeti titkárok, jobbra két szobával az ún. fiatalok szobája, Szász, Stier, Szabó Mikulás, Sárdi Panni s a fiatal szobának rendszeres vendégei, Lakkó, Juhász és Litván. Szabadszájúság, viták, egymás iránti tisztelet, kölcsönös kíváncsiság. Ez az intézeti műhely szenvedte ki magából az 1970-es években a huszadik századi magyar történelem alapvonulatainak újragondolását. Ma én ezt a következőkben összegezném. (Csak azért, hogy lássék történelmi munkásságod helye és jelentősége.) Hanák, mint az idősebbek közül a leginvenciózusabb kishobai előadásában tárgyalta saját fiatalkori, 1950-es évekbeli tévedéseit, amikor még a századelő változásaiban az 1905-ös orosz forradalom hatását kereste. De most már – az 1960-as években – jobban az összmonarchiai politikai-társadalmi változásokból kívánta levezetni a századelő konfliktusait. Beszéltünk arról

– fiatalok, idősebbek a magunk szempontjait adva elő – hogy mai kutatásainkból már látjuk az európai modernizációnak betüremkedését a volt Monarchia területére. Ahol az ipari-technikai forradalom forradalmasította az üzemszervezetet, a mezőgazdasági termelést, bekapcsolta a Kárpát-medencét a közép-európai fejlődésbe. Ezzel magyarázható a már leírt fejlődés az infrastruktúra (út, vasút) területén. És a nagy előrelépés a közellátás, a kereskedelem, valamint az igazgatás területén. A nagy-piac kialakulása az országban gyors életszínvonal-emelkedést, új foglalkozások-állások százezreit hozta létre. Új munkaerőpiac keletkezett, áramlott a Monarchia örökös tartományaiából ide az itt hiányzó technikai-kereskedelmi-igazgatási szakértelem. Mindenekelőtt a morva–cseh vidékekről, a galíciai tartományokból. Ekkor lett a történelmi Magyarország igazán a népek kohója. Németek, csehek, morvák, közöttük sok zsidó vallású, kereskedők, iparűzők, iparosok. És keletkeztek természetesen azok a társadalmi-szociális és etnikai-felekezeti ellentétek, amelyek ezzel a népmozgással szükségszerűen együtt jártak. És amelyek – mondtuk akkor ott a vitákon, fiatalok-idősebbek – lényegében máig, az 1970-es évekig benne feszülnek a magyar társadalomban. Itt, ebben a műhelyben fogalmazódnak meg: 20. századi történelmünket csak egyetemes, mindenekelőtt közép-kelet-európai keretekben lehet értelmezni (Ránki, Hanák voltak ennek fő szónokai), hogy az egész ipari-gazdasági fejlődéshez hozzá sem lehet szólni modern módszertani alapon végzett regionális összehasonlítás nélkül (Hanákon, Ránkin kívül Katus volt ennek szónoka), bátran fel kell vetni az asszimiláció, a nemzetiségi kérdés, a szellemi áramlatok hozta konfliktusokat (ezt mi fiatalabbak választottuk témának) és meg kell találni a helyét a századelő legerősebb modernizációs erejének, az új polgárságnak és a politikai baloldalnak. Tarthatatlan a két háború közötti történetírás tézise, amelyik ezt az új baloldalt kiiktatta a nemzeti történelemből és tarthatatlan az 1949–1958 közötti történetírás torzítása is, amelyik egyszerűen „munkásmozgalom története” címmén a nemzeti történelem fölé emelte a baloldal történetét. (Mondtuk mi, historiográfusok.) Kirekesztve vagy félretolva abból is a polgári baloldal, a polgári radikálisok, liberálisok történelmét.

És ekkor jött Litván. 1970-ben „berehabilitálták” az intézetbe. Oda, ahol már amúgy is annyi politikailag indifferens idősebb, vagy a fiatalabbak közül az egyetemen nem kívánt személy dolgozott. S ahol – ezt Litván nem győzte többször hangsúlyozni – mindenki a másokban elsősorban szakembert és embert keresett, látott.

Litván volt az, aki az első hónapokban felvetette a régi vitatéma újragondolását: nemzet és haladás (mi fiatalok modernizációt mondtunk). Hogy újra kell értékelni a Szabó Ervin kérdést, mert a nemzetközi szociáldemokrácián belüli elhelyezkedése nélkül nem érthető meg szervezetellenessége, hajlama az anarcho-szindikalizmus elfogadására. Ami – mondtuk mi fiatalok – általában veti fel a baloldalon a párt és értelmiség viszonyát. Litván elhíresült, világos eszmefuttatása a „magyar gondolat, szabad gondolat”, jól kiválasztott bizonyító anyaggal dokumentálta: a modernizációval, az etnikai-vallási keveredéssel a magyar nemzeti, a magyar nyelvű kultúra gazdagodott. De ugyanakkor nem lehet tovább tar-

tani a baloldal érzéketlenségét a nemzeti-lokális sajátosságok iránt. (Mekkorát vitatkoztunk egy egész este és délután arról, hogy a nemzeti ideológiának milyen különböző a szerepe 1918 előtt, amikor elsősorban a modernizációellenes funkciója játszik szerepet, majd 1920, Trianon után és mennyire más a szovjet zónában, amikor az állami függetlenség ismét égető konfliktus, de mégis egészen másként tárgyalandó, mint az Osztrák–Magyar Monarchiában.) Egy litváni alkat kellett ennek a máig elő konfliktusnak a feltárásához: akinek volt türelme érveket vitatkozni. Minden irányban. Miközben nem tagadta az érzelem szerepét. De azt leválasztotta az értékítéletéről.

Mert fontos történelmi tulajdonság, hogy képesek legyünk a vesztest is szeretni. De úgy, hogy ne akarjunk utólag belőlük győztest formálni – átírva a megtörtént történelmet – azokból, akik nekünk szimpatikus hősök voltak, de elbuktak. Lehet, hogy Litván is így gondolta? Mert megtanulta – ahogy a mi generációnkból is sokan – éppen '56 példáján? S hogy ne álljunk oda utólag a kor viaskodó hősei egyikének oldalára, utólag fegyvert adni kezébe, a másikat megfosztani attól, mint a görög istenek tették a mondák világában az egymás ellen küzdő ember-védenceikkel. – És Litván alkata kellett e téma megvilágításához: akinek izgalmat adott az, hogy hónapokon át napi 10–12 órás könyvtározás-levéltározás szívós munkájával kutassa a tényeket és találjon érveket a maga feltételezése ellen vagy mellette. Szinte hihetetlen a nagy monográfiák – a Szabó Ervin-, Jászi Oszkár-monográfiák – mellett közreadott forrásmennyiség...

És itt abba hagyom a litváni életmű taglalását. Hiszen nem halotti beszédbe való a szakmai értékelés. És egyébként is, azon a 70. születésnapon is felsültem vele. De azért valamit, ismét Téged szólítva, kedves barátom, mielőtt utolsó utadra kísérünk, mégiscsak megjegyzek: a litváni szakmai életmű és a litváni emberi életmű taglalását meg kell kezdeni. Mert – mivelhogy lassan én is Hozzád öregszem, ahogy azt megjegyezted – öregedő kutatóként, tanárként mégiscsak hiszek abban, hogy kellene példák! Nem, nem másolandók, nem egyszerűen követendő! De elgondolkodtatók. Emberségről, szakmaszeretetről. És kedves barátunk, kollégánk, most már nem tudsz tiltakozni. A Te életed ilyen volt. Nyugodj békében.